

DE NATURA DEORUM

LIBER SECUNDUS.

I. QUÆ quum Cotta dixisset, tum Velleius, Næ ego, inquit, incautus, qui cum academico, et eodem rhetore, congregari conatus ¹ sum. Nam neque indisertum academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem. Neque enim flumine conturbor inanum verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias. Nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. Tum Balbus, Eundem equidem ² malletm audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi, et pontificis, et Cottæ, de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit,

¹ Heindorf. edidit sim e cod. Glogaviensi. ² Item putat malim lege sermonis requiri. Frustra.

LIBER II.

69

oblitus es, quod initio dixerim, facilius me, talibus præsertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? Quod si haberem aliquid, quod liqueret: tamen te vicissim audire vellem, quam ipse tam multa dixissem.

Tum Balbus: Geram tibi morem, et agam quam brevissime potero. Etenim convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partes quatuor. Primum docent, esse deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab his administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quæ priora duo sunt, sumamus; tertium, et quartum, quia majora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosus sumus, et iis de rebus agimus, quæ sunt etiam negotiis anteponendæ.

II. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum, tamque perspicuum, quam cælum suspeximus, cœlestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen præstantissimæ mentis, quo hæc regantur? Quod ni ita esset, qui potuisse assensu omnium dicere Ennius,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem;

XVI.

6

illum vero et Jovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

..... Patrem divumque, hominumque,

et præsentem ac præpotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit, an nullus sit, dubitare possit. Quid enim? est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum sæculis ætatibusque hominum inveterare potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim hippocentaurum fuisse, aut Chimæram putat? quæve anus tam excors inveniri potest, quæ illa, quæ quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opiniorum enim commenta delet dies; naturæ judicia confirmat. Itaque et in nostro populo, et in ceteris, deorum cultus religionumque sanctitates existunt in dies majores atque meliores. Idque evenit non temere, nec casu, sed quod præsentiam sæpe divi suam declarant: ut et apud Regillum bello Latinorum, quam A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio

¹ *Cod. Glog.* præsentem sæpe divi vim suam.

Tusculano prælio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt; et recentiore memoria iidem Tyndaridæ Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatienus, avus hujus adolescentis, quam e præfectura Reatina Romam venienti noctu duo juvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit, et primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem conjectus est: post, a Paulo litteris allatis, quam idem dies constitisset; et agro a senatu, et vacatione donatus est. Atque etiam quam ad flumen Sagram Crotoniatas Locri maximo prælio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiæ, memoriæ proditum est. Sæpe Faunorum voces exauditæ, sæpe visæ formæ deorum, quemvis non aut hebetem, aut impium, deos præsentem esse confiteri coegerunt.

III. Prædictiones vero, et præsentiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ¹² ea, quæ siut, ostendi, monstrari, portendi, prædici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiararum, Calchantem, Helenum; quos tamen augures ne ipsæ quidem fabulæ ascivissent, si res omnino re-

¹ *Abest ea.*

12
 pudiant: ne domesticis quidem exemplis docti, numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii, bello Panico primo, temeritas movebit, qui etiam per jocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut bibereant, quoniam esse nollent. Qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrymas, magnam populo romano cladem attulit. Quid? collega ejus Junius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque ¹ Claudius a populo condemnatus est; Junius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminius Caelius religione neglecta cecidisse apud Trasimenum scribit cum magno reipublice vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruisset. Et, si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares, aut etiam inferiores reperiemur; religione, id est, cultu deorum, multo superiores. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum ² suam regiones vineæ terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi ejus augurio rex ³ [Hostilius] maxima bella

¹ P. Claudius. Sed prænomen illud, mss. juben-
 tibus, fere omnes ablegandum censent. ² Al. e libro
 I de Divinat., c. 17: reponunt uvam. Quam nos emen-
 dationem probamus. ³ Omittit cod. Glog. Recte; nam
 fuit Tarquinius Priscus.

gessisset. Sed negligentia nobilitatis, augurii disciplina ommissa, veritas auspiciorum sprete est, species tantum retenta. Itaque maximæ reipublice partes, in his bella, quibus reipublicæ salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla perennia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. At vero apud majores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se ipsos diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent.

IV. Multa ex sibyllinis vaticinationibus, multa ex aruspicum responsis commemorare ¹ possum, quibus ea confirmentur, quæ dubia nemini debent esse. Atque et nostrorum augurum, et Etruscorum aruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo consulibus, res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus, consul iterum, recrearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Aruspices introducti responderunt, non fuisse justum comitorum ro-

¹ Possumus.

gatore. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? Ego non justus, qui et consul rogavi, et augur, et auspicato? an vos Tusci, ac barbari, auspiciorum populi romani jus tenetis, et interpretes esse comitorum potestis? Itaque tum illos exire jussit. Post autem ex provincia litteras ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse in ¹ hortis Scipionis, quod, quum pomerium postea intrasset, habendi senatus causa, in redeundo, quum idem pomerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum; senatus, ² ut abdicarent consules; abdicaverunt. Quæ quærimus exempla majora? vir sapientissimus, atque haud scio an omnium præstantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam habere in republica religionem; consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem.

Magna augurum auctoritas. Quid? aruspicum ars nonne divina? Hæc innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est. Deorum autem interpretes

¹ Hortos. ² Ut abdicarent; cons. abd.

sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quæ prædicta sunt. Ne ægri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum conjectura peccavit.

V. Itaque inter omnes omnium gentium sententia constat. Omnibus enim innatum est, et in animo quasi insculptum, esse deos. Quales sint, varium est: esse, nemo negat. Cleanthes quidem noster quatuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quæ orta esset ex præensione rerum futurarum; alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quæ percipiuntur cæli temperatione, fecunditate terrarum, aliarumque commoditatum complurium copia; tertiam, quæ terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terræ motibus, et sæpe fremitibus, lapideisque imbribus, et guttis imbrium quasi cruentis: tum ¹ lapidibus, aut repentinis terrarum hiatibus; tum, præter naturam, hominum peccatumque portentis; tum facibus visis cælestibus; tum stellis iis, quas Græci cometas, nostri ² crini-

¹ Gulielm. conjectura, labibus. ² Cincinnatas.

tas vocant, quæ nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum prænantia; tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquillio consulibus venerat; quo quidem anno P. Africanus, sol alter, extinctus est. Quibus exterriti homines vim quamdam esse cœlestem et divinam suspicati sunt. Quartam causam esse, eamque vel maximam, æquabilitatem motus, conversionem cœli; solis, lunæ, siderumque omnium distinctionem, ¹ varietatem, pulchritudinem, ordinem: quarum rerum adpectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut si quis in domum aliquam, aut in gymnasium, aut in forum venerit; quem videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat, qui præsit, et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus, tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil unquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuatur necesse est, ab aliqua mente tantos naturæ motus gubernari.

VI. Chrysippus quidem, quanquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. « Si enim,

¹ Utilitatem.

« inquit, est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit; est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res cœlestes, omnesque eæ, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum? etenim si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? In eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse præstantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse, quam se putet, desipientis arrogantia est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus.»

8

Aut vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiamsi dominum non videas, muribus illam et mustelis ædificatam putes: tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum cœlestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora? terram autem esse intimam, quam crassissimus circumfundat aer? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum in-

10
 genia propter cœli pleniorē naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi collocati sint. Et tamen ex ipsa hominum solertia esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. «Unde enim hanc homo arripuit?» ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem, et calorem, qui est fusus in corpore, et tertenam ipsam viscerum soliditatem, animam denique illum spirabilem, si quis quærat, unde habeamus, apparet: quod aliud a terra sumimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aere eo, quem spiritu ducimus. Illad autem, quod vincit hæc omnia, rationem dico, et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus?

VII. An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil præstabilius, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est hæc inesse in eo, quod optimum esse concedimus. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspi-

1 Habemus.

rans, continuata cognatio, quem non coget ea, quæ dicuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut æstus maritimi fretorumque angustiae ortu aut obitu lunæ commoveri? aut una totius cœli conversione cursus astrorum dispares conservari? Hæc ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur.

Atque hæc quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt academicorum calumniam. Quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur: tum apertiora sunt ad reprehendum. Nam ut profluens amnis, aut vix, aut nullo modo; conclusa autem aqua, facile corrumpitur: sic orationis flumine reprehensoris vitia diluantur; angustia autem conclusæ orationis non facile se ipsa tutatur.

VIII. Hæc enim, quæ dilatantur a nobis, Zeno sic premebat: «Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur. « Similiter effici potest, sapientem esse mundum; similiter, beatum; similiter, æternum. Omnia enim

hæc meliora sunt, quam ea, quæ sunt his carentia; nec mundo quidquam melius; ex quo efficitur, esse mundum deum. Idemque hoc modo: «Nul-
lius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. Non igitur caret sensu mundus.» Pergit idem, et urget angustius: «Nihil, inquit, quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes compotesque rationis. Animans est igitur mundus composque rationis.» Idemque similitudine, ut sæpe solet, rationem conclusit hoc modo: «Si ex oliva modulate canentes tibiæ nascerentur, num dubitares, quin inesset in oliva tibicinis quædam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censeret, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque judicetur, quum ex se procreet animantes atque sapientes?»

IX. Sed quoniam cœpi secus agere, atque initio dixeram (negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, deos esse): tamen id ipsam rationibus physicis ¹ confirmare volo.

Sic enim res se habet, ut omnia, quæ alantur

¹ Confirmari.

et crescant, contineant in se vim caloris; sine qua neque ali possent, neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo. Quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et æquabili: qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et extincto calore, occidimus ipsi et extinguimur. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore. Negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur: cujus etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Jam vero venæ et arteriæ micare non desinunt, quasi quodam igneo motu; animadversumque sæpe est, quum cor animantis alicujus evulsam ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal, sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. Atque id facilius cerneremus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato.

Omnes igitur partes mundi (taquam autem maximas) calore fultæ sustinentur. Quod primum in terrena natura perspicui potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus; et recenti fossione

..... terram fumare calentem;

atque etiam ex puteis jugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terræ cavernis contineatur; eaque hieme sit densior; ob eamque causam, calorem insitum in terris contineat arctius.

X. Longa est oratio, multæque rationes, quibus doceri possit, omnia, quæ terra concipiat, semina, quæque ipsa ex se generata stirpibus infixæ contineat, ea temperatione caloris et oriri, et augescere. Atque aquæ etiam admistum esse calorem, primum ipse liquor, tum aquæ declarat effusio: quæ neque congelaretur frigoribus, neque nive, pruinaque concrederet, nisi eadem se, admisto calore liquefacta et dilapsa, diffunderet. Itaque et aquilonibus, reliquisque frigoribus adjectis durescit humor; et idem vicissim mollitur tepesfactus, et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. Nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aer, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. Ille vero et multo quidem calore admistus est. Ipse

enim oritur ex respiratione aquarum. Earum enim quasi vapor quidam aer habendus est. Is autem existit motu ejus caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quæ effervescent subditis ignibus. Jam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est, et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fustum esse natura, ut in eo insit procreandi vis, et causa gignendi, a quo et animantia omnia, et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse, et augescere.

XI. Natura est igitur, quæ contineat mundum omnem, eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione. Omnem enim naturam necesse est, quæ non solitaria sit, neque simplex, sed cum alio juncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in bellua quiddam simile mentis, unde oriuntur rerum appetitus. In arborum autem, et earum rerum, quæ gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Græci *ἡγεμονικόν* vocant: quo nihil in quoque genere nec

potest, nec debet esse præstantius. Itaque necesse est, illud etiam, in quo sit totius naturæ principatus, esse omnium optimum, omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

Videmus autem, in partibus mundi (nihil enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, hæc inesse necesse est, et acriora quidem atque majora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est; naturamque eam, quæ res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere; eoque deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque etiam mundi ille fervor, purior, perlucidior, mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo hæc, quæ nota nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum igitur est dicere, quum homines bestiarumque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu; qui integro, et puro, et libero, eodemque acerrimo, et mobilissimo ardore teneatur; præsertim quum is ardor, qui est mundi, non agitur ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse, ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur?

XII. Audiamus enim Platonem, quasi quemdam deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum; esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur: animus sit necesse est. Ex quo efficitur, animantem esse mundum.

Atque ex hæc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars corporis nostri est, quæ non sit ¹ minoris, quam nosmet ipsi sumus: sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse, quam mundum omnem, oporteret.

XIII. Atque etiam, si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quæ

¹ Minor.

¹ gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque angendo tueretur. Bestiis autem sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutare, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. Quartus autem gradus et altissimus ² est eorum, qui natura boni sapientesque gignantur: quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quæ supra hominem putanda est, deoque tribuenda, id est, mundo; in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest, in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude (nisi quæ vis obstitit) videmus, naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire; atque ut pictura, et fabrica, ceteræque artes habent quemdam absoluti operis effectum: sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire; propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quar-

¹ Gignantur. ² *Abest est.*

tum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur: quæ quoniam talis est, ut præsit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est, intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem.

XIV. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quæ omnes res sit complexa, non optimam dici, aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii competentem, postremo sapientem? Qui enim potest aliter esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio. Homo enim sapiens fieri potest: mundus autem, si in æterno præteriti temporis spatio fuit insipiens, nunquam profecto sapientiam consequetur. Ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus, et deus habendus est. Neque enim est quidquam aliud præter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus.

Scite enim Chrysippus, ut elypei causa, involucrum; vaginam autem, gladii: sic, præter mun-

dum, cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, animalium causa; animantes autem, hominum; ut equum, vehendi causa; arandi, bovem; venandi, et custodiendi, canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quædam particula perfecti. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, nec est quidquam, quod non insit in eo, perfectus undique est. Quid igitur potest ei deesse, quod est optimum? Nihil autem est mente et ratione melius. Ergo hæc mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens, omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo, quam in equuleo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. Est autem nihil mundo perfectius: nihil virtute melius. Igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igitur in mundo facilius? Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur; et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate ¹perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas: quæ ex

¹ Perfecta.

mobilissima purissimaque ætheris parte gignuntur; neque ulla præterea sunt admista natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior ¹est, quam ²ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colliceat; et is ejus tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam sæpe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. Ergo, inquit, quum sol igneus sit, Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est, aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum; aut ei, qui corporibus animalium continetur. Atque hic noster ignis, quem usus vitæ requirit, confector est et consumtor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit. Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreat, et in suo quæque genere pubescant. Quare quum solis ignis similis

¹ Abest est. ² Ullus.

eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium: solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quæ oriuntur in ardore celesti, qui æther, vel cælum nominatur.

Quum igitur aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aere aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quæ sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem æthereum locum obtinent: qui quoniam tenuissimus est, et semper agitur, et viget; necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo, et mobilitate celerrima esse. Quare quum in æthere astra gignantur, consentaneum est, in iis sensum inesse et intelligentiam. Ex quo efficitur, in deorum numero astra esse duccenda.

XVI. Etenim licet videre acutiore ingenia, et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso cælo atque concreto. Quin etiam cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, præstantem intelligentiam in sideribus esse, quæ et ætheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus, longo intervallo extenuatis, alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia. Nihil est

enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio: in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum, et in omni æternitate constantia, neque naturam significat; est enim plena rationis: neque fortunam, quæ amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur.

Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quæ moventur, aut natura moveri censuit, aut vi, aut voluntate; moveri autem solem, et lunam, et sidera omnia; quæ autem natura moverentur, hæc aut pondere deorsum, aut levitate in sublime ferri: quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumferretur. Nec vero dici potest vi quadam majore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quæ enim potest major esse? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quæ qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet. Mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur.

Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanæ mentis existimem.

XVII. Restat, ut, qualis eorum natura sit, con-

sideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos, et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cujus opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse deum certa notione animi presentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit præstantius: ad hanc notionem præensionemque nostram, nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum judicem. Hic quam volet Epicurus jocetur, homo non aptissimus ad jocandum, minimeque respiciens patriam; et dicat, se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod ipse etiam probat, nunquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit præstantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit, habeatque sensum, et rationem, et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur, animantem, sensus, mentis, rationis mundum esse compotem. Qua ratione, deum esse mundum, concluditur. Sed hæc paullo post faci-

lius cognoscantur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

XVIII. Interea, Vellei, noli, quæso, præ te ferre, vos plane expertes esse doctrinæ. Conum tibi ais, et cylindrum, et pyramidem pulchriorem, quam spheram videri. Novam etiam oculorum judicium habetis. Sed sint ista pulchriora, duntaxat adspectu; quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, quæ sola omnes alias figuras complexa continet, quæque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? Quamque duæ formæ præstantes sint, ex solidis, globus (sic enim *σφαῖραν* interpretari placet); ex planis autem circulus, aut orbis, qui *κύκλος* Græce dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se similitimæ, a medioque tantum absit extremum, quantum idem a summo; quo nihil fieri potest aptius. Sed si hæc non videtis, quia nunquam eruditum illum pulverem attingistis: ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc æqualitatem motus, constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse inductius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis: nam posse fieri, ut sit alia figura; innumerabilesque

mundos, alios aliarum esse formarum. Quæ, si his bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum, palato quid sit optimum, judicat, cœli palatum (ut ait Ennius) non suspexit.

XIX. Nam, quum duo sint genera siderum; quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum unquam cursus sui vestigium inflectat; alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quæ nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terræ soli officiens, noctem efficit; nocturnorum autem spatiorum eadem est æquabilitas, quæ diurnorum; ejusdemque solis tum accessus modici, tum recessus, et frigoris, et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium ¹ v et lx et ccc, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam; inflectens autem sol cursum tum ad septentriones, tum ad meridiem, æstates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adjunctum est, al-

¹ V defectibus.

terum ætati. Ita ex quatuor temporum mutationibus, omnium, quæ terra marique gignuntur, initia causæque ducuntur. Jam solis annuus cursus spatiis menstruis luna consequitur: ejus tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum ejus species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurriendo, sed etiam regio, quæ tum est ¹ aëquilonaris, tum australis. In lunæ quoque cursu est et brumæ quædam et solstitiî similitudo; multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur au-gescantque, et pubescant maturitatemque assequantur, quæ oriuntur e terra.

XX. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quæ falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni æternitate conservat progressus et regressus, reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum ² adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quorum ex disparibus motionibus magnum annum ma-

¹ Aquilenta. ² Abcunt.

thematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis, et lunæ, et quinque errantium ad eandem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. Quæ quam longa sit, magna questio est: esse vero certam, et definitam, necesse est.

Nam ea, quæ Saturni stella dicitur, *φαιων*que a Græcis nominatur, quæ a terra abest plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit. In quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursus se aperiendo, nihil immutat sempiternis sæculorum ætatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Jovis stella fertur, quæ *μαέθων* dicitur: eaque eundem xii signorum orbem annis xii conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem ¹ proxime inferiorem orbem tenet *πυρόεις*, quæ stella Martis appellatur: eaque iii et xx mensibus, vi, ut opinor, diebus minus, eundem lustrat orbem, quem duæ superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est. Ea *σπίδων* appellatur a Græcis: quæ anno fere vertente signiferum lustrat orbem, neque a sole longius unquam unius signi intervallo discedit, tum

¹ Proximum.

antevertens, tum subsequens. Infirmæ est quinque errantium, terræque proxima, stella Veneris, *φωσφόρος* Græce, Lucifer Latine dicitur, quum antegreditur solem; quum subsequitur autem, Hesperos. Ea cursum anno conficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis, et longitudinem; quod idem faciunt stellæ superiores: neque unquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit, tum antecedens, tum subsequens.

XXI. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aternitate convenientiam temporum, non possum intelligere sine mente, ratione, consilio. Quæ quæ in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere.

Nec vero stellæ hæ, quæ inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam; quarum est quotidiana, conveniens, constansque conversio: nec habent æthereos cursus, neque cælo inhaerentes, ut plerique dicunt physicæ rationis ignari. Non est enim ætheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens, et æquabili calore suffusus æther, non satis aptus ad stellas continendas videtur. Habent igitur suam spheram stellæ inerrantes, ab æthereâ conjunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui,

cum admirabili incredibilique constantia, declinant in his vim et mentem esse divinam : ut, hæc ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur.

Nulla igitur in cælo nec fortuna, nec temeritas, nec erratio, nec vanitas inest; contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quæque his vacant, ementita et falsa, plenaque erroris, eunt circum terras, infra lunam, quæ omnium ultima est, in terrisque versantur. Cælestium ergo admirabilem ordinem, incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expertus habendus est.

XXII. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandæ veritatis hujus disputationis principium duxero. Zeno igitur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse, creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quamdam et sectam, quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coerect et continet, natura non artificiosa so-

lum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceteræ naturæ suis seminibus quæque gignuntur, aucescant, continentur: sic natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque, et appetitiones, quas ὀρμῆς Græci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque causam vel prudentia, vel providentia appellari recte possit (Græce enim πρόνοια dicitur), hæc potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit, atque omnis ornatus.

XXIII. Dictum est de universo mundo; dictum est etiam de sideribus: ut jam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quæ agant, molentium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis, et nervis, et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres, aut nimis concretos humores colligant, nec iis corporibus sunt, ut aut casus, aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex de-

1 Al. omittunt iis.

fatigatione membrorum. Quæ verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. Illi autem pulcherrima forma præditi, purissimaque in regione cæli collocati, ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multæ autem aliæ naturæ deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa, et a Græciæ sapientissimis, et a majoribus nostris constitutæ, nominatæque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

Sine Cerere et Libero friget Venus.

Tum autem res ipsa, in qua vis inest major aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Emilio Scauro; ante autem ab Attilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum; quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid

Salutis? quid Concordiæ? Libertatis? Victoriæ? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis, et Lubentina Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum, neque naturalium: quanquam Velleius aliter existinat; sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius sæpe pulsant. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quæ paullo ante dicta sunt a me, quæ vis sit, in quoque declaratur deo.

XXIV. Suscepit autem vita hominum, consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cælum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Æsculapius, hinc Liber etiam: hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri majores anguste sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecraverunt; quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera; quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant: quorum quum remanerent animi,

† In Libero servant, in Libera non item.

atque æternitate fruereutur, dii rite sunt habiti; quum et optimi essent, et æterni.

Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum: qui indati specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni refererunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus hæc opinio Græciam oplevit, exsectum Cælum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Jove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impiis fabulas. Cœlestem enim altissimam æthereamque naturam, id est, igneam, qua per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, qua conjunctione alterius egeret ad procreandum.

XXV. Saturnum autem, cum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Græcæ id ipsum nomen habet. Κρόνος enim dicitur; qui est idem χρόνος, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturretur annis. Ex se enim natos comêsse fingitur solitus, quia consumit ætas temporum spatia, annisque præteritis insaturabiliter expletur. Vinctus est autem a Jove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinclis alligaret.

Sed ipse Jupiter, id est, juvenis pater, quem conversis casibus appellamus a juvenando Jovem, a poetis pater divumque hominumque dicitur; a majoribus autem nostris optimus maximus; et quidem ante optimus, id est, beneficentissimus, quam maximus, quia majus est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes
Jovem.

¹ Planiusque alio loco idem,

Cui, quod in me est, execrabor hoc, quod lucet, quid-
quid est.

Hunc etiam augures nostri, quum dicunt, « Jove
« fulgente, tonante: » dicunt enim, « cœlo ful-
« gente, tonante. » Euripides autem, ut multa præ-
clare, sic hoc ² breviter,

Vides sublime fuscum, immoderatum æthera,
Qui tenero terram circumjecto amplectitur:
Hunc summum habeto divum; hunc perhibeto Jovem.

¹ Plinius. ² Boherius conj. graviter.

XXVI. Aer autem, ut stoici disputant, interjectus inter mare et cœlum, Junonis nomine consecratur; quæ est soror, ei conjux Jovis, quod¹ ei similitudo est ætheris, et cum eo summa conjunctio. Effeminarunt autem eam, Junonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Junonem a juvando credo nominatam. Aqua restabat, et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Jovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum; nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a nando, paululum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis, atque natura, Diti patri dedicata est: qui Dives, ut apud Græcos Πλούτων, quia et recidunt omnia in terras, et oriuntur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Græcorum nomen est; ea enim est, quæ Περσεφόνη Græce nominatur: quam frugum semen esse volunt, absconditamque quæri a matre fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tanquam Geres; casuque prima littera itidem immutata, ut a Græcis. Nam ab illis quoque Δημήτηρ, quasi Γημήτηρ, nominata est. Jam qui magna verteret, Mavors; Minerva autem, quæ vel minueret, vel minaretur.

XXVII. Quumque in omnibus rebus vim habe-

¹ Et.

rent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Janum esse voluerunt: quod ab eundo nomen est ductum; ex quo transitiones perviæ, Jani; foresque in liminibus profanarum ædium, januæ nominantur. Nam Vestæ nomen a Græcis est: ea est enim, quæ ab illis Ἐστία dicitur. Vis autem ejus ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quæ est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. Nec longe absunt ab hac vi dii penates, sive a penu ducto nomine (est enim omne, quo vescuntur homines, penus), sive ab eo, quod penitus insident: ex quo etiam penetrales a poetis vocantur. Jam Apollinis nomen est Græcum; quem solem esse volunt; Dianam autem, et Lunam, eandem esse putant: quum Sol dicitur sit, vel quia solus ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus solus apparet; Luna a lucendo nominata sit: eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Græcos Dianam, eamque Luciferam, sic apud nostros Junonem Lucinam in pariendo invocant: quæ eadem Diana¹ omnivaga dicitur, non a venando, sed quod in septem numeratur tanquam vagantibus. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii ma-

¹ Annivaga.

turescunt aut septem nonnunquam, aut, ¹ ut plerumque, novem lunæ cursibus: qui quia mensa spatia conficiunt, menses nominantur. Concinneque, ut multa, Timæus: qui quum in historia dixisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianæ Ephesiæ templum deflagravisse, adjunxit, minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quæ autem dea ad res omnes veniret, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate.

13 XXVIII. Videtisne igitur, ut a physicis rebus, bene atque utiliter inventis, tracta ratio sit ad commentitios et fictos deos? Quæ res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pæne aniles. Et formæ enim nobis deorum, et ætates, et vestitus, ornatusque noti sunt; genera præterea, conjugia, cognationes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Nam et perturbatis animis inducuntur; accipimus enim deorum cupiditates, ægritudines, iracundias: nec vero, ut fabulæ ferunt, dii bellis præliisque caruerunt; nec solum, ut apud Homerum, quum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Giganti-

¹ Abest ut.

bus, sua propria bella gesserunt. Hæc et dicuntur, et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis, summæque levitatis. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cujusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi, qui, qualesque ¹ sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, ² hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus, idemque castissimus atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam majores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, supersticiosi sunt appellati: quod nomen postea latius patuit. Qui autem omnia, quæ ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tanquam relegerent, sunt dicti religiosi, ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, tanquam a diligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quæ in religioso. Ita factum est in supersticioso et religioso, alterum vitii nomen, alterum laudis.

XXIX. Ac mihi videor satis, et esse deos, et

¹ Sunt. ² Quos.

quales essent, ostendisse. Proximum est, ut doceam, deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus, et a vestris, Cotta, vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis; ceteros, causa incognita, condemnatis. Velut a te ipso, hesterno die dictum est, anum fatidicam *πρόνοταν* a stoicis induci [id est, providentiam]. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quamdam deam singularem, quæ mundum omnem gubernet et regat: sed id præcise dicitur. Ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud, Areopagi: sic, quum dicimus, providentia mundum administrari, deesse arbitrator, deorum. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis noliote consumere; et mehercle, si me audiat, ne experiamini quidem. Non decet; non datum est; non potestis. Nec vero hoc in te ¹ unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum; sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem

¹ Uno.

sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore.

XXX. Dico igitur providentia deorum mundum, et omnes mundi partes et initio constitutas esse, et omni tempore administrari: eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt. Quarum pars prima est, quæ ducitur ab ea ratione, quæ docet esse deos: quo concesso, confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quæ docet, omnes res subjectas esse naturæ sententi, ab eaque omnia pulcherrime geri: quo constituto, sequitur ab animantibus principis ¹ eam esse generatam. Tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum coelestium atque terrestrium.

Primum igitur aut negandum est deos esse, quod et Democritus simulacra, et Epicurus imagines inducens, quodam pacto negat; aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque præclarum. Nihil est autem præclarus mundi administratione. Deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius, et majore vi præditum, quam deus, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, hæc pulcherrima

¹ *Ern.* eas esse generatas.

opera efficiens, quæ videmus. Non est igitur natura deorum præpotens, neque excellens, siquidem ea subjecta est ei vel necessitati, vel naturæ, qua cælum, maria, terræque regantur. Nihil autem est præstantius deo. Ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli igitur est naturæ obediens aut subjectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus, intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quæ res maximæ sint, quoque hæc modo tractandæ et tuendæ; an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignorant rerum aliena naturæ deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas, minime cadit in majestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari.

XXXI. Atqui necesse est, quum sint dii, si modo sint, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate conjunctos, unum mundum, ut communem rempublicam, atque urbem aliquam, regentes. Sequitur, ut eadem sit in his, quæ in genere humano, ratio, eadem veritas utrobique sit, eademque lex: quæ est recti præceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque et mentem a diis ad

homines pervenisse: ob eamque causam majorum institutis mens, fides, virtus, concordia, consecrata et publice dedicata sunt. Quæ qui convenit penes deos esse negare, quum eorum angusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia: unde hæc in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? Quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, deos hæc ipsa habere majora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. Nihil autem est nec majus, nec melius mundo. Necesse est ergo, eum deorum consilio et providentia administrari.

Postremo quum satis docuerimus, hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico, et lunam, et vagas stellas, et inerrantes, et cælum, et mundum ipsum, et earum rerum vim, quæ inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque¹ providentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. Sequitur, ut doceam, omnia subjecta esse naturæ, eaque ab ea pulcherrime regi. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi pos-

¹ *Al.* prudentia.

3 sit. Namque alii naturam censent esse vim quamdam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios; alii autem, vim participem rationis atque ordinis, tanquam via progredientem, declarantemque, quid cujusque rei causa efficiat, quid sequatur, cujus solertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando. Seminibus enim vim esse tantam, ut id, quanquam sit perexiguum, tamen si incidit in concipientem comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam, et sentire, et appetere possint, et ex sese similia sui gignere. Sunt autem, qui omnia naturæ nomine appellant, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quæ sint, naturam esse corpora, et inane, quæque his accidunt. Sed nos quum dicimus, natura constare, administrarique mundum; non ita dicimus, ut glebam, aut fragmentum lapidis, aut aliquid ejusmodi, nulla coherendi natura; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet, et artis quædam similitudo.

XXXIII. Quod si ea, quæ a terra stirpibus continentur, arte naturæ vivunt et vigent: profecto ipsa terra eadem vi continetur et arte naturæ, quippe quæ gravidata seminibus, omnia pariat et fundat

ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Ejusdemque expirationibus aer alitur, et æther, et omnia supra. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terræ inhærent; animantes autem adspiratione aeris sustententur; ipseque aer nobiscum videtur, nobiscum audit, nobiscum sonat. Nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum. Quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare, et cedere.

Quæque in medium locum mundi, qui est infimus, et quæ a medio in superam, quæque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et quum quatuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra, aqua; ex aqua, oritur aer; ex aere, æther: deinde retrorsum vicissim ex æthere, aer; ex aere, aqua; ex aqua, terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum, deorsum, ultro, citroque commeantibus, mundi partium conjunctio continetur. Quæ aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus; aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum pæne tempus. Quorum utrumvis sit, sequitur, natura mundum administrari.